

רקע היסטורי- הסביבה שבה חי ופעל:

א. אזור שאמפאן

את רוב שנות חייו בילה רש"י בעיר טרוייש (או: טרווא; Troyes), אשר בחבל שאמפאן (שאמפאניה, Champagne) שבצפון צרפת. בה נולד, בה הקים – לאחר שובו מלימודיו באשכנז – את ישיבתו המפוראת, ובה שימש כמנהיג ציבורי ורוחני לקהילות ישראל שבצפון צרפת.

אזור שאמפאן גובל בצדו הצפוני-מזרחי בחבל לורן (לותרנגיה), שנכלל במאה ה-11 בשטחה של גרמניה, ואשר בו היה אז יישוב יהודי גדול יותר באוכלוסין ובמספר החכמים שפעלו בו. באזור שאמפאן היו שהתפרנסו מגידול כרמים, ורבים משכבת האצולה הנוצרית עסקו בזה באותה עת. ייתכן שגם רש"י עצמו התפרנס מגידול כרמים², אך טרם נמצאה לכך הוכחה של ממש. באותה תקופה החלה באזור זה, כבמקומות אחרים באירופה, פריחה מתודישת של הערים בשל גידולו של הסחר. באזור שאמפאן אף נערכו באותה עת ירידים מסחריים, הגם שרק מאוחר יותר, שניים או שלושה דורות לאחר רש"י, הגיעו שוקיה למלוא פריחתם. ירידים אלה התקיימו בימים קבועים בשנה, ואליהם באו סוחרים גם ממרחקים³.

בערי גרמניה שלאורך נהר הריינס – שבהן שהה רש"י תקופה ארוכה באופן יחסי (כעשר שנים) – היתה הפעילות המסחרית באותם ימים גדולה עוד יותר, וכתוצאה מכך היתה התפתחותן מהירה יותר. במיוחד נתפרסם באותה עת היריד של העיר קלן (קלוגניה).

חכמי אשכנז לא התפרנסו, בדרך-כלל, באותם ימים מתורגומים ומהוראתם בישיבה. רבים מהם עסקו במסחר ונטלו גם הם חלק בירידים. רבו המובהק של רש"י, ר' יעקב בר' יקר, פנה אל רבנו גרשום מאור הגולה (רגמ"ה) בשאלה, אשר ממנה עולה שבקי היה ר' יעקב בפרטי העסקאות שנעשו ביריד של קלן. על רבו השני של רש"י, ר' יצחק בר' יהודה, אף נשתמרה עדות מפורשת בכתיביו, ובה מסופר כי: "פעם אחת חזרו הוא וחבריו ממלכות רוסיא וחילקו סוחרתם בגול"⁴.

רונדיות, דוכסיות ואחוזות המלך הקטנות בצרפת במאה ה"א

יש להניח, שרש"י עצמו ביקר בירידים אלה, ולפחות הכיר היטב את העסקאות ואת הווי החיים שאפיינו אותם ירידים. הלמידים נסעו לעתים קרובות עם רבותיהם ממקום למקום כאשר שימשו לפניהם. אף רש"י עשה כן, כאשר יוכח להלן.

מכאן, שרש"י לא חי ויצר בפרובינציה מרוחקת, אלא רשאים אנו לתארו כאיש של "העולם הגדול", כלומר כמי שנפגש מקרוב והכיר טיבם של: בריות, דרכי מסחר, אנשי מלאכה שהתפרנסו מעמל כפייהם, אבירים על עולמם החברתי המיוחד, כמורה מקימת שמילאה פונקציות שלטוניות שונות ולעתים קרובות הנהיגה את הערים. כמו כן קיבל רש"י במקומות אלה מסורות תרבותיות שונות, שהביאו הסוחרים שבאו ממקומות שונים באירופה, ולעתים אף מחוצה לה.

היכרויות ומפגשים אלה הרחיבו את אופקיו של רש"י, והדבר בא לידי ביטוי במקומות שונים בפירושו למקרא ולהלמוד, ויש שרש"י עצמו מעיד על זיקחו אל סביבתו:

(שבת קט ע"א) עושיין כן. מכין ג' (=שלוש מכות) על הטס ואחת על הסדן להחליק הקורנס, שלא יבקע הטס שהוא דק. ובעלי מטבע במקומנו ראיית עושיין כן.

מכאן גם לעזים הרבים שמביא רש"י בפירושו מן הלשון הצרפתית והגרמנית. אלפי מלים במקרא ובתלמוד מפרש רש"י על-ידי לעזים צרפתיים. לעזים אלה חשובים מאוד עד היום לחקר הלשון הצרפתית של ימי הביניים⁶.

המשטר המדיני בצפון צרפת והמבנה החברתי שלה כחברה פיאודאלית⁷ באו לידי ביטוי ברוב בתשובותיו של רש"י, ובמידה פחותה יותר בפירושו למקרא ולתלמוד. המלך פיליפ הראשון (1060-1108) התקשה להשליט את מרותו על ממלכתו, והשלטון המרכזי שלו היה רופף. בשל כך נטלו לעצמם שרים פיאודאליים סמכויות שלטוניות רבות והשפעתם היתה גדולה. התחרות בינם לבין עצמם ובניגודם לבין השלטון המרכזי, הביאה לעתים את המצב באזורים שונים של צפון צרפת לכלל אנארכיה.

יחסם של שרים אלה אל היהודים היה מורכב. מצד אחד, היה להם, ולמעמד האבירים בכלל, מגע הדוק עם היהודים, בשל פעילותם הכלכלית של היהודים (עיסוקם במסחר, כמפורט להלן). היו גם יהודים שמילאו תפקידים כלכליים ומנהליים חשובים כמנהלי אחוזות וכמתווכים במסחרם של שרים ואבירים ואף של מנזרים. מצד שני, ניצלו שרים אלה לרעה את מעמדם וסמכויותיהם, וסחטו באמהלאות שונות כספים מן היהודים שחתת מרותם (ראה להלן ובנספח 1). כאמור, נתן לכך רש"י ביטוי ביצירתו ובמיוחד בפירוטו.

תולדות חיים

זאת ועוד, הכותב במקור שכתשבת מהרש"ל רצה להסמיך את שנת הולדתו של רש"י לשנת פטירתו של רגמ"ה⁴ – שני הגדולים שבחכמי ישראל באשכנז במאה ה"א – לומר שעד שלא שקעה שמשו של זה, זרחת שמשו של זה.

עם זאת, אין כאן סתירה למספר שנות חייו של רש"י, שישים וחמש, כמפורט בכתיביו פרמה ובמקורות נוספים, וניתן להולמו בנקל עם שני המניינים גם יחד.

א' אפטוביצר הקדים את לידתו של רש"י בכעשר שנים. לדעתו, תקופת חיים ארוכה בעשר שנים הולמת יותר את העבודה הספרותית הענקית של רש"י לפרש המקרא והתלמוד בשתים ושלש מהדורות וחבור ספרים כהוראה והשב תשובות הרבה לשואלים⁵. אבל אי אפשר להסכים עימו. בשל שיקולים מעין אלה אין לשנות תאריכים המפורשים במקורות קדומים, כפרט אם המקורות אינם תלויים זה בזה. את מפעלו הספרותי הגדול יצר רש"י בשישים וחמש שנות חייו. נציין כאן, שגם יצירתו העניפה והפוריה של הרמב"ם (1138-1204) נוצרה בתקופת חיים דומה. מקום לידתו של רש"י איננו ידוע, אך קרוב לוודאי שנוולד בצרפת הצפונית.

משפחתו

אגדות רבות נרקמו סביב חייו של רש"י: על לידתו, על הוריו, על ניסים שאירעו לאמו בעת הריונה, על נסיעותיו, על מפגשיו עם חכמים שונים, ועוד. אגדות מעין אלה סופרו גם על חכמים גדולים אחרים מימי הביניים. ואלו, לכל האגדות על רש"י אין כל הוכחה ממקורות קדומים ומהימנים. יותר משיש באגדות אלה כדי לשמש מקור היסטורי לתולדות חייו של רש"י, יש בהן כדי לבטא את ההערצה אליו, והן משקפות את עולמה התרבותי של החברה היהודית כמצאי ימי הביניים⁶.

אין לנו ידיעות ברורות על אביו של רש"י. אפשר שגם הוא היה תלמיד חכם, אך קשה לקבוע מסמרות בשאלה זו. רש"י מזכירו פעם אחת בפירושו לתלמוד: 'לשון אב מורי מנוחתו כבוד'⁷. אמנם, יש מי שסובר שאין זו לשונו של רש"י, אלא הוספה

רש"י נולד בשנת ד' אלפים ת"ת (1040) או תת"א (1041), ונפטר ביום חמישי, כ"ט בתמוז תתס"ה (1105). תאריך הפטירה נזכר בכמה מקורות קדומים. כך, למשל, נאמר בסוף כתיביו של פירוש רש"י לתורה: 'ה'ארון הקדוש, קודש הקדשים, המורה הגדול רבי שלמה זכר צדיק לברכה, בן הקדוש ר' יצחק ז"ל צרפתי, נלקח מאתנו ביום ה' כ"ט תמוז תתס"ה ליצירה, והי' בן ס"ה כשנתבקש לישיבה של מעלה'². ואכן, בשנת תתס"ה חל כ"ט בתמוז ביום חמישי בשבוע, דבר המסייע לקבלת תאריך זה כמהימן. תאריך לידתו עוררו מסופק. מקובל ומוסכם על החוקרים, שרש"י נולד בשנת ת"ת (1040). כך עולה לכאורה מן המקור הנוכח, כמו גם מן המקור שהביא מהרש"ל בתשובותיו (סימן כט), ובו נאמר: 'זרבינו גרשם מ"ה (=מאור הגולה) קבל מרב האי ונפטר שנת ד' אלפים ות"ת, ורש"י נולד באותו שנה וחי ס"ה שני, ונפטר בשנת ד' אלפי' ותתס"ה'. ואולם בכתיביו הספרייה הלאומית בירושלים 8³616, הכולל ליקוטים שונים, מצוינת שנת תת"א כשנת לידתו. בכתיביו נזכרים תאריכי פטירה גם של חכמים ידועים אחרים, והם נכונים, דבר המסייע למהימנותו של מקור זה. גם בכתיביו ציירך 72 מצוינת תת"א כשנת לידתו של רש"י: 'שנת תשפ"ח לאלף חמשי נפטר רב' גרשם מ"ה (=מאור הגולה). שנת תתס"ה לאלף חמשי נפטר רש"י ובשנת תת"א נולד, שנת תתקל"א נפטר רבי תם'³. לדעתי יש להעדיף את המסורת שבשני מקורות אלה, הואיל והתאריך הנוכח בהם מפורט ומדויק, ואילו שנת ת"ת נראית כתאריך מקורב ו'עגול'.

של נכדו רשב"ם ואין הכוונה לאביו של רש"י, אלא לר' מאיר בר' שמואל, אביו של רשב"ם. ואולם בתוספות באותו מקום נאמר במפורש, שכותב הדברים הוא רש"י עצמו שהזכיר את אביו, ונראה אפוא שמדובר בו. אף על פי כן אין זו הוכחה חד-משמעית, שהרי אפשר להניח בדיוק שגם בעלי התוספות סברו בטעות שכותב הוא רש"י. בין כך ובין כך נראה שהאב לא היה תלמיד חכם גדול ומפורסם. באשכנז באותם הימים נהגו בני הרבנות כמסירה של דברי אבותיהם ואף להזכירם בשמותיהם. לו היה אביו של רש"י גדול בתורה, קשה להניח שבפירושו למקרא ולתלמוד ובמאות תשובותיו לא היה רש"י מזכירו יותר מאשר פעם אחת. במקור הנזכר מפירוש רש"י לתורה מכוונה האב 'הקדוש ר' יצחק ז"ל צרפתי'. גם אם נכתבו הדברים בידי תלמיד של רש"י, עדיין אין לתלמוד מכאן דבר על דמותו של האב. מי שזכה להוליד בן כרש"י, ודאי יתואר כפי כל כיקדושו.

דודו, אחי אמו של רש"י, ר' שמעון 'הזקן', היה גם הוא תלמיד חכם ולמד אצל רבנו גרשום מאור הגולה במגנצא. רש"י הביא בשמו פירושים שונים לתלמוד. ההנחה של כמה חוקרים, שמדובר בר' שמעון בן יצחק בן אבון, גדול פייטניה של אשכנז הקדומה, בטעות יסודה. באחת מתשובותיו מונה רש"י את השואל: 'קרובי שארי ובשרי ר' יוסף בר' מאיר, ונראה שמדובר בכך משפחתו. ייתכן שגם ר' שלמה בר' שמשון, ראש ישיבת וורמייזא ברבע האחרון של המאה ה"א, היה קרוב משפחה של רש"י.⁸ ככתב-יד מונטיפיורי 261 נזכר שם ונתנו של רש"י: ר' יעקב מקרצ'א, אך ספק אם המקור מהימן.⁹

על אשתו של רש"י אין בירינו כל ידיעות. נולדו להם שלוש או ארבע בנות, ושתיים

מהן, יוכבד 'החסידה' ומרים, נישאו לתלמידי חכמים גדולים. יוכבד נישאה לר' מאיר בר' שמואל, וארבעת בניהם, נכדיו של רש"י, היו כולם תלמידי חכמים מובהקים. שניים מהם, ר' שמואל (רשב"ם) ור' יעקב (רבינו חם), היו מגדולי בעלי התוספות. הם החלו להנהיג את קהילות צרפת הצפונית שנים מעטות לאחר פטירתו של רש"י ועמדו בראשן עד לרבע האחרון של המאה ה"ב. את מרים בתו השיא רש"י לר' יהודה בר' נתן (ריב"ן). על הבת השלישית, רחל, הידיעות מסופקות ואינן חד-משמעיות. חוקרים רבים אף הטילו ספק בעצם קיומה של בת זו וקבעו שלרש"י היו שתי בנות בלבד. מקור הידיעה על רחל הוא בתשובתו של רבנו חם אל ר' יום טוב בן ריב"ן: 'וכשגירש ר' אליעזר קרובי את מרת רחל ודחתה והיה שמו ושלין ושמה בילאשין¹⁰ וכתבו 'אליעזר ורחל' שהם שם יהודית והניחו הכנויים שרוב גוים קורין אותם.¹¹

רבינו חם ור' יום טוב בני דודים היו, בנים לשתי בנותיו של רש"י ויכבד ומרים. אם נפרש 'דורתנו' כפשוטו, הדיינו 'דודה' המשותפת לשנינו' (לרבינו חם ולר' יום טוב), אזי חייבים אנו לומר שרחל זו היא בתו של רש"י, שנישאה לחכם בשם ר' אליעזר ונתגרשה ממנו.¹² הספק היחיד הוא, שמה ב'דורתנו' התכוון רבנו חם לקרובת משפחה ולא לדודה ממם. הידיעה נוטה להעדיף את הפירוש הראשון.

ייתכן שהיתה לרש"י גם בת רביעית שנפטרה עוד בחייו אביו. כך עולה לכאורה משני מקורות שונים, המספרים שרש"י קרע את בגדו לאות אבל על מות בתו בחול המועד. אמנם, ניתן לפרש שהדברים מתייחסים לפטירתה של אחת מן הבנות האחרות, הנזכרות לעיל, אך זו סברה דחוקה. ואולי יש לקשור לכך את המסופר בכתב-יד בית-המדרש לרבנים בני-יורק Rab. 645: 'מעשה בהר"ר שלמה מטרוייש שהיה אבל ובתו ג' ימים מת אחר, והלך וליהו יתף לבית הקברו' וחזר להשלים הראשון ומנה ז' ימים לאבילות האחרון אחר שהשלים הראשון'. אך ספק רב אם דברים אלה מתייחסים אל רש"י, וקשה להסתמך עליהם.¹³

מידותיו ודרכו כפוסק וכמנהיג

שתי תכונות אופייניות בולטות ביותר באישיותו של רש"י והן עוברות כחוט השני בכל מפעלו: פשטות וענווה. ניתן לגלות תכונות אלה במעשיו של רש"י, בהשקפת עולמו, ביחסיו עם הבריות, בקשריו עם תלמידיו, בהתבטלותו בפני אחרים, בדאגתו לכבוד האשה, ברדיפתו אחר האמת, בשנאתו את היהודה והגאווה וכאהבתו את השלום, ואף בסגנונו ודרך כתיבתו.

דברים יפים כתב על כך א"מ ליפשיץ, וראוי להביאם כלשונם:

כגודל פשטותו כן גדלה ענותו. כל ימיו ראה טוב לפניו 'להתחבר את ענינים ולהיות אתם שפל רוח'.⁵² דרכו המיד לדבר כתלמיד הדין לפני הרב המשמיע דעתו בעלמא ומשיא עצה הוגנת: ... 'זאני איני כדאי להזיקני לזאת אך מענות על ריבי התחרתי', ודעתי אני מחוזה אותם כמו שהראוני מן השמים'.⁵³ עדה גדולה פנתה אליו בבקשה להתייר נדוי שנתגרדה אחד מהם, ותהי תשובתו אליהם: 'ושכתבתה עלי שאחירי את הנדוי, חלילה לי זאת לטול את השם ולעשותי בית דין חשוב. אם הייתי בניכס הייתי נמנה עמכם בהיתר, אבל מי אני לטול לי שם במקומות אחרים, הנה אני הדל ומניני הצעיר, שידי יתומים, יקבל עליו הדין וירצה את חברו, והתיירוהו לי'.⁵⁴ בגלותו טעות אחרים היה דרכו לחפות על טעותם ולתלות בקוצר הבנת השומעים ודבריו אל הטועה 'כשהביא אריה... לא כוון בחיבי את דבריו... ואומר אני שהחליף משנתו'.⁵⁵ אבל על טעותו הוא, הודה תמיד ולא נמנע מלומר: 'אני הייתי נוהג בו היתר עד עתה וטועה הייתי', מכל מקום אני טעיתי באותו פרוש'.⁵⁶ 'אני כבר נשאלתי על זאת זה כמה שנים והשבתני ושגיתי בה, אבל עתה יישר כתי של אחי ויוסיף אומץ שלמתי מפלפולו, וכן נראין הדברים וחזרני כי מבראשונה'.⁵⁷ לשונות כאלה וכיוצא בהם שגורים בכל ספריו ותמיד הודה ולא כוש לומר 'לא שמעתי', 'לא ידעתי'.⁵⁸

לא ייפלא אפוא כלל אם רש"י כינה עצמו 'קנן ריקן' ביחס לזקני הדור, שפנו אליו בשאלות: 'מי אנכי חדל אישים ושפל להכניס ראשי אצל הר גבוה ותלול... ומה עלתה על לב רבינו הזקן... להזיק צעיר לימים לענות על ריב. אמר לי לבי: מאשר יקרתי בעיניו מאז חבבני ובה להתפגג בבנו וקטנו לתהות בקנן ריקן'.⁵⁹

במשך הדורות תפסו צאצאים נוספים של המשפחה עמדות חשובות בתורה ובהנהגה בקהילות צרפת. כמיוחד ראוי להזכיר את ר' יצחק בר' שמואל (ר"י הזקן, נינו של רש"י), גדול בעלי התוספות ברבע האחרון של המאה ה"ב. בשל ייחוסה הרם של המשפחה, נטו רבים לייחס עצמם אליה בדורות מאוחרים. היו מי שהזיקו בידיהם רשימות יוחסין או מסורות מהימנות, והיו מי שהסתמכו על שמעות כלבד.

לימודיו באשכנז

בהיותו כבן עשרים יצא רש"י מצרפת ללמוד בישיבת מגנצא, ישיבה שזכתה באותם ימים לפרסום רב ולהילה של זוהר. שני דורות לפני רש"י לימד בה רבינו גרשום מאור הגולה, חכם שרש"י רחש לו הערצה גדולה ביותר וכינוהו 'גדול העולם' ו'מאיר עיני גולה וכולנו מפיו חיין'.¹⁴

כעשר שנים למד רש"י בישיבות גרמניה, תחילה במגנצא ולאחר מכן בוורמייזא. קביעה זו, המנוגדת לדעה המקובלת בספרות המחקר, מבוססת על העובדה שר' יעקב בר' יקר, רבו המובהק של רש"י, חי ופעל במגנצא ולא בוורמייזא, כפי שעולה מן המקורות.¹⁵ לתקופת שהותו של רש"י בגרמניה היתה השפעה מכרעת על אישיותו ועל מפעלו הספרותי המפואר ובה עוצבו דמותו הרוחנית ותפיסת עולמו. מתכמי גרמניה למד רש"י את היסודות ששימושו בפירושו לתלמוד ולמקרא, אשר להם הקדיש את רוב ימיו.

בעת לימודיו בגרמניה היה מצבו הכלכלי של רש"י קשה. היה עליו לפרנס את אשתו ואת בנותיו בתקופה שבה הקדיש את כל כוחו ומרצו ללימוד, כפי שהעיד על עצמו באחת מתשובותיו, שנכתבה בימי זקנתו: 'שאלותיו הגיעו לידי ורגו (=רגש, הצטער) לבי בהן, כי קדמני בהן בדברים אשר לא הגיתי בהן לפני מלמדי, כי חסר לחם ועדי לכוש ורחיים בצוואר שמשתי לפניהם, וימי כלו אצלם'.¹⁶ רש"י התנצל על שלא היה סיפק בידי לקבל דברי תורה נוספים מרבותיו, בשל הצורך לדאוג לבני ביתו. הביטוי

'ימי כלו אצלם' מביע בקצרה את עוצמת רגשותיו בהיזכרו בסבל שהיה מנת חלקו באותם ימים.

מורו הגדול בישיבת מגנצא היה ר' יעקב בר' יקר, ורש"י נהג לכנותו 'רבי הזקן'. כחמש שנים למד רש"י אצל ר' יעקב, וקשר נפשי עמוק נוצר בין המורה הזקן ובין תלמידו הצעיר, שבא לישיבתו ממרחקים. ר' יעקב ניהן באופי מיוחד במינו ובקסם אישי רב. הוא השאיר על רש"י רושם עז, שנשאר טבוע בו כל ימי חייו, ואף השפיע על דרכו שלו עם תלמידיו בבית מדרשו בטרוייש. רש"י עצמו היה מודע להשפעה זו והשתמש בכיטויים רבי עוצמה כדי לתארה: 'זאמנס אני נתלה באילן גדול, רבי יעקב ב"ר יקר, ואף כי לא שמעתי מפיו דבר זה, מ"מ (=מכל מקום) לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו'.¹⁷ אין אנו יודעים מה היתה כוונתו של רש"י בכל אחד מן הביטויים הללו, אך ברור שהוא כלל בהם את דרכו בלימוד ובניתוח הסוגיה ('סברתי והבנתי') ואולי גם את תכונות אופיו ('לבי').

תשובות רש"י

בשלושה חלקים

מכוננות מתוך כתיב יד וספרי ראשונים עם מבוא הערות ומפתחות

מאת
ישראל ש. אלפנביין
רב ואב"ד ברוקלין נ.י.

ונלו על לבסוף הערות
מאת
ר' צ'וי ג'ניצבורג

ניו-יורק
ה'תש"ג

תשובות רש"י

(רבינו שלמה יצחק ז"ל בפרש התורה והתלמוד)
עם

תשובות רבנו יצחק בן יהודה ז"ל

במפיו

הערות ביאורים ומראה מקומות

מאת

מנחם מענדל כשר

יול ברוצאט

דגל הרורה

יושב בתוככי ירושלים עיה"ק תוכביא

שנת תרפ"ה לפ"ק

אלף שמנה מאות תשס"ג ושנתה לתיבת

תשובות

רש"י היה מגדולי המשיבים שבין חכמי ישראל בימי הביניים. מאות מתשובותיו שרדו, ובהן חומר הלכתי, היסטורי וחברתי רב, אך ברור שתשובות רבות אחרות אבדו.³⁴⁸ תלמידיו לא כינסו את כל תשובותיו יחדיו.³⁴⁹ הן פוררו לפי נושאתן בחיבורים שונים, ובעיקר בספרי הליקוטים שמקורם בבית מדרשו של רש"י. אך לעתים שרדו גם חטיבות גדולות של תשובותיו. אמנם חכמים שונים כימי הביניים הוכירו את 'תשובות רש"י' כקובץ ספרותי שלם שעמד בפניהם ('כתב רש"י בתשובותיו', 'זכתשובות רש"י מצאתי' וכדומה), אבל אין בכך כדי ללמד על ריכוז התשובות הללו בחיבור נפרד. קרוב לוודאי שמדובר בחיבור שבו הועתקו בין השאר גם תשובות מסוימות של רש"י. עדיין אין בידינו ראיה של ממש כי תשובותיו רוכזו כולן בחיבור נפרד על ידי חכמים או סופרים בימי הביניים.

העדות הראשונה על חיבור שבו נכללו כמה עשרות תשובות של רש"י על פי

נושאתן, מקורה במחזורי שכתב ר' שמעיה, כפי שיידון להלן. קבוצה אחרת של תשובותיו שרדה בכתב יד איזמיר, מן המאה ה'ט"ז, הנמצא בספריית בית המדרש לרבנים בניירורק. רשימה חשובה של רבות מתשובותיו של רש"י סידר י' מילר.³⁵⁰ הרב מ"מ כשר כינס חלק קטן מתשובותיו של רש"י ופרסמן בצירוף הערות.³⁵¹ אוסף מקיף יותר פרסם י"ש אלפנבין, ובו מאות מתשובותיו של רש"י שבדפוס ובכתב יד. עם מכוא, הערות ומפתחות.³⁵² הוא כלל בספרו לא רק תשובות אלא גם מעשים, הוראות ומנהגים של רש"י. זהו ניסיון ראשון לכנס את כל תשובותיו של רש"י, כולל אלה שבכתב יד. עם כל חשיבותו של חיבור זה והמלאכה המרובה שהושקעה בו, יש בו מספר חסרונות. נעדר כאן רק על כמה מהם, שכן דיון יסודי במהדורה זו ירחיב את היריעה ואין כאן מקומו.³⁵³

תשובות רש"י - אלפנבין

פ' קס"ח

שאלו ר' לפני ר': על האנוסין? אם יש לפרוש מן יינן, עד? שיעמדו בתשובתן ימים רבים ותהיה התשובה? שלהם מפורסמת וגלויה. ואלו האנוסין? שבאו מחדש, אין אנו? בקיאות בהן ותשובתן לא ראינו. אם יש עלינו להחמיר ולהפריש? מן יינן:

והשיב ר': שחלילה? לפרוש מן יינן לביישן?, כי לא מלאו? לבן לנסך אף לע"ז. ולא גזרו רז"ל? אלא? על מגע גוי, ולא על מגע? פושעי ישראל. ובמקומנו? אף הגוים אינם מנסכים. וכל שכן? אלו שכל מה שעשו עשו משום [אכחת?]? חרב, ומחרו? לפרוש בכל יכולתן. ועוד? משקבלו עליהן? לשוב ליראת צורנו, הרי הן בכשרותן:

קס"ח: תשובה זו לרש"י הונגה נצט: והשיב רבי (סתם) נקטר שנה"ל ח"ג (כ"י סנו: דף 5א; שנה"ל ח"ג (כ"י חק: ס' ה' [=הסגלה שנה א' ע' 12-13; וליחא שנה"ל ח"ג (כ"י פירינגי) עס; פע: דף 5"ט; ונרדכי ע"ז (ד' חת"י) ס' תתמ"ו [=וליתא לא נזכרתי דרינוס (כ"י סנו:)] ולא נהגות מרדכי הגדול (כ"י גולדשמיט) עס: רשנ"ס נצט רש"י; כל"נו ס' 5"ו נצט: כתב הר"ס. ולכל הנוקרות שנין רח"י עהרנרייך [עס אות קל"ג] נריד להוסיף: ד' מקורות שנהגתי כאל:

קס"ח: 1) פע: כד שפח מורי צרבי יצחק ברי יהודה, וכך השיב כנגדו. [אמנם חתימה זו אין מסופה כאו, אלא בסוף התשובה שלפניה: ראה שם בסכואו דף כ"ז. 2) ראה תשו' ריב"ש ס' י"א, טו"ר וב"י ס' ק"ט. 3) פע: ער שעמדו. 4) כ"י אק: שתשובה שלהם. 5) פע: ואילו שבאו מחדש [כלי המלה, האנוסין]. 6) פע: ואין בקיאות בהם. 7) =לפרוש: שם ולפרוש מיינן.

דרכו של רש"י בכתיבת תשובותיו רבות מתשובותיו של רש"י, ששרדו בדפוס ובכתב יד, לא הגיעו אלינו במקורן ובשלמותן. לעתים קרובות הושמטו או קוצרו השאלות שהופנו אליו, וגורל דומה פקד רבות מתשובותיו. משיבים מאוחרים, ולעתים גם מעתיקים, הסתפקו בהבאת עיקרי הדברים. התופעה מוכרת וידועה ואינה מאפיינת את תשובותיו של רש"י דווקא. גרמו לכך הן יוקר הקלף ששימש לכתיבה והן צרכיו המסורתיים של המשיב, שבחר מן

התשובה את החלק הקשור לנושא דיונו או שסיכם כפרפרזה את הפסק.³⁷¹ במקרים רבים עשו כן גם תלמידיו של רש"י. הם שהביאו בחיבוריהם רק חלקים או סיכומים של תשובות רבם, ולעתים קרובות השמיטו את לשון השאלה לחלוטין.³⁷² התשובות שנשמטו בכתב יד מונטפירי 98 והובאו בספרו של מילר 'תשובות חכמי צרפת ולותיר', מצבן טוב יותר. הסופר של כתב יד זה העתיק בדרך כלל את המקורות בשלמותם או בחלקם הגדול,³⁷³ אך גם במקור זה הובאו שאלות רבות כפרפרזה בלבד. מצב זה מקשה על אפיון דרכו של רש"י בכתיבת תשובותיו. דבריו המעטים בנושא זה שיובאו להלן מבוססים בעיקר על התשובות שבכתב יד מונטפירי 98.

רש"י היה רגיל להאריך בשכחם של השואלים ולדרוש בשלומם. אם השיב לתלמידו חכמים גדולים, הביע פליאה על הפנייה אליו,³⁷⁴ ואם לתלמידים ענה — בירכם בלבביות רבה.³⁷⁵ לעתים כינה את השואל בלשון חיבה 'חביבי'³⁷⁶ או 'אחי'.³⁷⁷ יש שפתח את תשובתו במשפט 'כמו שהראוני מן השמים', הרווח בתשובותיהם של גאוני בבל (ושם: 'הראוני', בלשון רבים) ובתשובות רגמ"ה, ולעתים החוקות השתמש בלשון 'כפי עניות דעתי'.³⁷⁹ לפעמים הרחיב מאוד את הרצאתו וכירר את הכעיה מכל צדדיה,³⁸⁰ אף מעבר למקובל אצל חכמים שקדמוהו באשכנז, ולפעמים קיצר והכיא את עיקר הפסק. לעתים קרובות עסק רש"י בשאלת הנוסח הנכון של המקורות וכירר את הגירסאות, ואף כאן — הרבה מעבר למצוי אצל חכמים שקדמוהו באשכנז ובצרפת.³⁸¹ פעמים הרבה הביא כללי פסיקה ושילבם בתוך תשובתו.³⁸²

מבדיקת תשובותיו של רש"י עולה, שהוא מיעט להשיב על שאלות הקשורות כדיני ממונות בהשוואה לריבוי תשובותיו בתחומי 'איסור והיתר' ואורח חיים. התמיהה על כך לובשת אופי חריף עוד יותר, אם משווים את העיסוק המועט בדיני ממונות אצל רש"י עם העיסוק המרובה בהם בתשובות רגמ"ה ור' יהודה הכהן, שפעלו בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה"א. הראשון שהעלה שאלה זו — אם כי בהקשר אחר — היה י' מילר. הוא התייחס לכך אגב דיונו בפסקי ההלכה של רש"י המצויים בפירושו לתלמוד:

והנה לא נתפלא עוד על המראה שרוב הפסקים שמצינו מפורדים בפי רש"י לשי"ס הן בעניני איסור והיתר ומנהגים בעירובי שבת ובי"ט אחרי שעינינו הרואות שרוב התשובות שנשארו בידינו והן משוקעות כפרדס בענינין אלו הן. ואולי לא באו לפני הרבה שאלות במקצועות דיני ממונות.³⁸³

18) שם: הליצה לפרוש מיינן. 0) =לביישן [וכ"ה שם]. 10) פע: מלאם. 11) שם: רבותינו [ע"י ע"ב]. 12) פע: אלא [=על] מנע גוי, אבץ [=על] מנע פושעי ישראל 5א גורו [וכ"ה בכ"י אק:]. 13) כ"י אק: ובכ"ב שלא יהי משומר נסר היין; והשווה תשו' ר"א בן הרשב"ם [הוצ' מק"ג] ס' נ"ו ע' 56. 14) פע: ובמקומותינו; ומצינו דאחר מחכמי צרפת [=ד' יעקב ב"ר משה] התייר לישראל לעשות ייגו ע"י גוים [האשכנז ח"ב 88, ושם 70]; והשווה המנהיג ה' יי"ג ס' קל"ב, ותשו' הרשב"ם [הוצ' פרייטן] ס' שפ"ב, ושם ס' שפ"ט [ולכל המפורות שציון שם פרייטן צריך להוסיף: אבקה רובל ס' ס"ו, תשו' ררב"ו ח"ג ס' תכ"ו, ריב"ש ס' רנ"ו, רשב"ץ ח"א ס' פ"ה, ונוה שלום חיו"ר ק"ג ע"ב]. 15) פע: וכו אלו. 16) כ"י ס: הכתח חרב; פע: אנתח חרב; כ"י אק: שכל מה שעשו [=עשו] משום אבחת חרב [יהוקאל כ"א: כ']. 17) ופר יצחק ספיבק בס' ר"ש יצחקי [הוצ' חל אביב ריש צד 86] העתיק לשון רש"י שלא כהוגו, כדרכו בשמנה תשובות רש"י אחרות. 18) מכאו [עד סופו בלתי נמצא לפנינו כמעט: [וראה סוף התשובה שלאחריה שם]. 19) כ"י אק: על עצמו.

ורש"י פירש' (=כחן שהמיר דתו) דכשר [=לדוכן] וזה לשונו :

(מע: דף קמ"ו) כחו שנשתמד וחור בו לא ישא את כסו ולא יקרא כחו, מאי טעמא דכי

ק"ע : תאונה זו לרנינו הונלה בתוספות ונחות ק"ט ע"ל ד"ה : לא ישמשו

ק"ע : 1) =כתב בתשובה. (והשווה תשו' מהר"ם ב"ב ד"פ סי' ב' [=ד"פ סי' ת"ח].

הרי אלו כבעלי מומין כו'. מהכא נפקא לן דכתן שהמיר דתו וחזר בתשובה כשר לדוכן. שהרי לא מצינו כתן בעל מום שיהא פסול לדוכן אלא אם היה לו מום בידיו, כדאמרינן במגילה (') מפני שהעם מסתכלין בו. ותו הא דקתני (') לא ישמשו במקדש בירושלים, ולהכי איצטרריך בירושלים, לאשמועינן דבנוב וגבעון היו מותרין לשמש. כל שכן בזמן הזה שאין שירות ואין מקדש, דודאי כשר לדוכן ולקרית בתורה תחילה. ותו אמרינן (') אי מה משרת בעל מום לא, אף מברך בעל מום לא, ת"ל לעמוד לשרת, לעמידה הקשתיו ולא לדבר אחר. עד כאן לשונו :

[יהשווה תוס' סוטה ל"ט ע"ל ד"ה : וכי ; ותוס' תענית כ"ז ע"ל ד"ה : אי מה] נזס : ורש"י פירש [=כתב בתאונה] ; ונהגה"נו ה' מגילה פ"ג ה"ג נזס : וכן ל"ל רנינו [=מהר"ס ז"נ] נזס רש"י, וזס ה' נז"כ פט"ו ה"ג נזס : וכן פסק רנינו שמה [=מח"ו 96].

מרכי מנילה סי' תתי"ה, שבה"פ סי' ל"ג [=תניא רבתי סי' ה'], ומח"ו סי' קכ"ה (שם אות ע"א : ופע: דף שע"א). אמנם בפע: דף קט"ז הובאה ההלכה להיפך. ונראה שמש"כ שם במדרס איננה מתאימה לא לשיטתו של רש"י ולא לסגנונו, וא"כ היא רק ההעתקה ע"י הלמירי רש"י מתשובות הנאונים. [=שערי תשובה סי' ר"ז בשם רב נטרונאי, חס"ג סי' נ"ד]. ועי' רמב"ם ה' נש"כ פט"ו ה"ג, טאו"ח סי' קכ"ה, נוב"י מהר"ק סי' ה', ושם מהר"ת סי' ו'. אולם רש"י בהערותיו [פ"ס התניא וגם למח"ו שם] הרגיש שיש סתירה בדבריו רש"י בנוגע להלכה. (2) מנילה כ"ד ע"ב. (3) מנחות שם. (4) תענית כ"ז ע"א. וראה מה שהעיר ע"ז בגליון הש"ס.

תשובות חכמי צרפת ולותיר:

סי' מ' ראובן⁽¹⁾ ושמעון באו לדון לפני רבינו שלמה. אשתו צועקת על שנרשעה מביתו ואינו נוהג עמה דת יהודית והוא אומר כרין גרשתוך דאין לך עלי אפי' כתובה שמקת טעות לקתתי ביד והרברים נכרים שאת לוקה בצרעת וסימני צרעת נהנו ביד חוטם וסתם פנים פורחות בשחון וקודם נישואין היית מרגשת בעצמך בתוליה זה ממשפחתך יש מהם שחלו בתוליה זה ואני בשעה שכנסתך לא הייתי מכיר במומי סתר שבך והיא אומרת לא כי שלמה נכנסתי לחופה ועל שאתה אומר סימני צרעת נראו בי לא יהיה הדבר ולא יבא כי כל גופי שלם אפס שני שומים עלו לה בפניה אחרי אשר גרשה מביתו מתוך צער וכעס ועל דבר זה העידו מקצת הקהל אשר ככה שנים עמדו עמו ולא שמעו בדבר כי בריאה נכנסה לחופה ואין אנו מכירין סימני צרעת, ועל דברי ריבות האלה השיב הרב תשובה זו, הנני דורש בשלום החתומים בשאלה אחרי אשר לא הוכר באשה מום בבית אביה ומשכנסה לרשותו נולדו בה אין לו עליה טענת מומים והראה האיש מעשהו לרעה והראה עצמו שאינו מורעו של אברהם אבינו שדרנו לרחם על הבריות וכל שכן על שארו אשר בא אתו בברית שאילו נתן לב לקרבה כאשר נתן לב לרחקה היה נמשך חינה עליו שכך אמרו רבותינו חן מקום על יושביו ואפי' הוא מקולקל במים רעים והארץ משכלת וכן חן אשה על בעלה ואשרהו אם זכה ליבות בה ולקנות בה חיי העולם הבא שאף כמפורי הקבי"ה ראונו הרבה שאין מרחקין נשותיהן מתכוונים לחסר לאומים הטאת וכן הגשים לבעליהן וזה הקשיה בבית אבינו שבשמים כאשר העידו בינו ובין אשת נעוריו משפט ודן עליו לנהוג בה כמנהג בנות ישראל ואם אינה מקרבה ברחמים ובכבוד יגרשה ויתן לה כל כתובתה, וששאלתם⁽²⁾ בתוליה של מועד אם אסור לסרוק ראשו אם לא מותר לחוף ולסרוק ראשו בתוליה של מועד שאף בשבת וביום טוב נתלקו בו אבל במועד מותר כי האך נראה לאכר הדבר משום תלישת שער השתי גלוח במועד לבא מבית השביה ועל כל אדם לא נאסר אלא בדי שלא יכנסו לרגל כשהן מנוולים.

[⁽¹⁾השאלה הובאה לפני רש"י היא במהר"ם תשו' סי' תתנ"ג ושם התשו' מתולת : נראה שאין לו עליה טענת מומין ואם אינה רוצה לקרבה יגרשה ויתן לה כתובה, ומה שכתוב לפנינו חסר שם, אכן שם התשו' באריכות האך יסדר לה אם אין לו לשלם כתובתה וזה חסר לפנינו, ושתי התשובות אחת הנה ושם תתום שלמה בר יצחק, ⁽²⁾הובא בשם ר' שמחה מוטררי במרדכי ריש מועד קטן ונראה שבשם רש"י אמרה].